

RELACIONS ENTRE TOPONÍMIA I DIALECTOLOGIA, ALGUNS EXEMPLES

Anna BORBONET i MACIÀ

Introducció

En aquesta comunicació només voldria posar de manifest l'estreta relació lingüística entre toponímia i dialectologia que es fa evident en tants casos, relació, d'altra banda, lògica, ja que els noms de lloc foren posats pels habitants d'una contrada, parlants d'un dialecte determinat, sobre la geografia física i humana del seu territori.

La zona escollida, d'on procedeixen els exemples, és la part nord de l'anomenat català nord-occidental (Joan Veny), part que correspon a les comarques del Pallars, Ribagorça, Alt Urgell i Noguera¹. És doncs, toponímia viva, coneguda per la gent del país, que traeix els trets fonètics propis de la zona, té solucions morfològiques habituals a la parla i guarda un lèxic característic del dialecte al qual pertany. De vegades, però, és un xic difícil de trobar-hi el nexa lingüístic perquè els dialectes formen part de la llengua viva i canviant, i la toponímia, com ja sabem, té un caràcter conservador que es fa palès en trets i paraules en procés de desaparició, conservats en els noms de lloc. Potser és per aquest fet que, fascinada pels parlars de la Catalunya occidental, m'he aturat especialment en el pallarès i el ribagorçà, els nostres dos dialectes que tenen un caràcter més arcaic i també una acusada personalitat, i a més, potser, perquè formen part d'un Pirineu aïllat i solitari.

Faré, doncs, una breu referència a alguns trets fonètics i morfològics de caire dialectològic, exemplificats en uns quants topònims i aplegaré una petita mostra d'un lèxic peculiar reflectit i mantingut en la toponímia.

1 Les fonts de la toponímia són les enquestes orals fetes personalment a la vall de Bof i de Barravés (1984), a la vall de Cabdella (1985) i a la Conca de Tremp (1988), i la base toponímica a escala 1:5 000 de l'Institut Cartogràfic de Catalunya (1983-1990).

Fonètica

Els trets fonètics dialectals del pallarès d'obertura de la e- àtona inicial, sobretot en paraules començades en es-, em-, en-, er- : Aroles per Eroles (Trempl), Astac, Ascós, lo Roc Encantat per Estac, Escós, lo Roc Encantat (Soriguera), Llau de les Asplugues per la Llau de les Esplugues (la Pobla de Segur)... i la diftongació de la o- àtona inicial en au-, són vius en la toponímia, aquest darrer, d'altra banda, està en gran part del català occidental i també present en alguns punts del català oriental. Al Pallars totes les obagues són aubagues : Aubagues de Buirà (Sarrocà de Bellera), Aubac d'Enseu (Gerri de la Sal), Aubaga dels Capellans (Sossís), els Aubacs (Senterada), Barranc de les Aubagues (la Guingueta d'Aneu) etc, però aquest tret desapareix gairebé a l'Alta Ribagorça si jutgem pel mot obac, obaga, que sentim sempre sense diftongació : Obaga des Pins (Barruera), Obaga de Llesp (el Pont de Suert), les Obagues (Cardet), Obaga del Pago (Viu de Llevata), les Obacs (Barruera) etc.

També és present en la toponímia d'aquesta zona la variant "redó", característica del català occidental, per "rodó" : Pui Redó (la Torre de Cabdella), les Redones (Soriguera), Estany Redó (València d'Aneu), les Puics Redones (Borén) entre molts d'altres. Alguns noms de lloc ens recorden el tret dialectal pallarès i ribagorçà, que retrobem a Andorra i a Cerdanya, en què el sufix llatí vulg. -ORIU> [e] tònica en lloc de [ó] tancada com a la resta del domini lingüístic : Pui Ballader (el Pont de Suert), els Banyaders (Gerri de la Sal), Barranc dels Carregaders (la Torre de Cabdella), Roca del Volter (Àger) etc.

Quant al consonantisme, destaquem la pronúncia, al Pallars i Ribagorça, d'una [y] entre vocals i també a final de mot, procedent dels sons llatins : -I-, -BI-, -DI-, -GI-, que tants exemples ha deixat en la toponímia : Tarter Roi (la Torre de Cabdella), Puiagudo (Barruera), els Puials (Sort), Serra de Campmaior (Rialb), Pletiu de la Puiada (Bof), els Tres Puis (Esterrí d'Aneu) etc.

Finalment, voldria esmentar dos topònims : la Treita, a la Baronia de Rialb (Noguera) i la Freita, llogarret d'Arfa (el Pla de Sant Tirs), a l'Alt Urgell, que presenten un tret arcaic, com ho era també l'anterior, en mantenir la diftongació antiga del grup llatí -ACT- que evoluciona en : eit > et, present avui en mots del ribagorçà com "lleit" i "feit", mentre en pallarès passa a [e] tònica. El seu significat fóra : TRACTA> treita > treta : acció o lloc de treure bosc o de separar el ramat. OLLA FRACTA > o(la) freita, amb el sentit, més que "olla trencada", de "olla esbotzada", segons Joan Coromines.

Morfologia

Només comentaré algunes qüestions sobre l'article, amb unes conclusions que es poden deduir de la toponímia consultada.

L'article "lo", genuf del català occidental, apareix poc en la toponímia d'aquestes comarques on, en l'alternança lo/el, predomina "el" tant al Pallars Jussà i Sobirà com a la Ribagorça. Almenys a través de la toponímia, sembla que l'article "lo" es conserva més a les comarques occidentals més meridionals : terres de l'Ebre, Priorat, Garrigues, Segrià etc., que no pas cap al nord, a les terres pirinenques i pre-pirinenques.

L'article "les" per al masculí plural, usat encara - però en recessió- en el pallarès, té força presència en la toponímia d'aquestes terres : les Clots (Espui), les Camps (Aiguabella), les Estanyes (Sarrocà de Bellera), Barranc de les Carants (Gurp), al

Pallars Jussà ; les Casals (Gerri de la Sal), les Vedats (Peracalç) al Pallars Sobirà, per citar alguns exemples. Esporàdicament apareix també a l'Alta Ribagorça : les Serrats (Iran), les Obacs (Saràis), a la vall de Bof.

La forma "es", pròpia d'un parlar relaxat, aplicada al plural masculí i femení en pallarès i al masculí en ribagorçà, la trobem molt sovint en els noms de lloc, també amb la contracció "des" : es Canalasses (Cabdella), Borda des Oms (Senterada), es Tosques (la Torre de Cabdella), al Pallars Jussà, es Terrallongos (Durro), es Tarters (Durro), es Quadrons (Casós) a l'Alta Ribagorça, Font des Lleres (Sort).

Topònims com : Serrat de les Espinyeres (Isona), les Escadolles (Salàs de Pallars), els Esclotassos (el Pont de Claverol), Roc dels Escóms (Isona), els Espuials (Montcortès), Barranc dels Escarants (Peranera, el Pont de S), nombrosos sobretot al Pallars, són, segurament, casos en què el nom presenta un reforç, o bé que aquest no és més que l'article esmentat anteriorment i fossilitzat, de manera que en resultaria una duplicació d'article.

L'article personal : en, na, n', derivat de DOMINU,-A, comú en època medieval i d'ús habitual al català oriental, no existeix avui en català occidental. N'han quedat, però, testimonis en la toponímia, i el trobem freqüentment a les terres de l'Ebre, Terra Alta, Priorat, Urgell, Garrigues etc, bé que no el sentim en els noms de lloc d'aquestes comarques nord-occidentals, on la solució majoritària és : preposició + nom, i en alguns casos, preposició + article definit + nom : Masia de Vilanova (Toralla), Borda de Figuera (Trempl) Borda del Rei (el Pont de Claverol), Borda de Mateu (Rivert), Borda del Roi (Sort), Borda de Jaume (Llessú), Prat de Jaumot (Castelló de Tor), Vilars de Ferrer (Cardet), Mola de Pere (Manyanet)... També en trobem en simple aposició, sobretot amb el genèric "casa" : Casa Oliva, Casa Carlà (Sant Martí de Canals), Casa Montsor (Abella de la Conca), Casa Pau (la Pobla de Segur), Casa Coll (Bretui, Gerri). Però, com una remanalla del passat, molt esporàdicament : Borda d'en Jaume (Gerri de la Sal), Font d'en Baró (Peranera), Font d'en Guerrer (Cabdella).

Per acabar aquest apartat, potser caldria fer referència a la presència, en la toponímia, del pronom ço-[sɔ], "això" en català antic, que en la forma "Ço de" expressa pertinença (recordem que té el mateix origen el "són" de les possessions mallorquines), molt present com a nom de partides o trossos de terra a la Conca de Tremp i a la vall d'Àger, a la Noguera : Ço de Canut (Sant Salvador de Toló), Ço del Ton (Sant Martí de Barcedana), Ço de Quintana (Trempl), Ço del Reboll (l'Ametlla de Montsec) i d'altres al terme d'Àger : Ço de Queralt, Ço de Domingo, Ço de Cametes, Ço del Tort, Ço de Genís, Ço de l'Ensenyat..., i alguna vegada també a la Ribagorça : Ço de Talló (Areny), a la Terreta.

Lèxic

El lèxic específic de cada dialecte constitueix el tret lingüístic que millor el defineix. Tenint en compte que el català estàndard s'ha format bàsicament amb el català central, el lèxic del català occidental - com pot passar amb el balear - és molt desconegut pels habitants de la zona més densa, demogràficament, de les terres catalanes. Hem de reconèixer, a més, que moltes paraules dialectals estan en perill de desaparèixer totalment perquè formen part d'un vocabulari lligat a una vida i a unes activitats - agrícoles, ramaderes que han sofert una profunda transformació i també perquè van néixer en unes terres muntanyenques i agrestes. Molts d'aquests mots s'han salvat en la

toponímia, i alguns noms de lloc del Pallars i de la Ribagorça presenten, a més, elements lingüístics d'arrel més antiga que la mateixa parla, cosa que fa que, en certa manera, els considerem dialectes arcaïtzants. D'aquí el valor testimonial d'aquests topònims, que ben segur perduraran més enllà que el mateix dialecte.

A continuació comentaré alguns mots del lèxic característic dels dialectes de la zona observada, presents en la toponímia i potser també en els parlars, tot i que hem de tenir en compte que, per exemple, i com he constatat, a les enquestes fetes per Joan Coromines a comarques pirinenques fa més de quaranta anys, s'entreu que el vocabulari propi dels habitants de l'indret era més extens i viu que no pas ara.

arguila

ARGILLA > argila. Joan Coromines el relaciona amb "argamassa" i reconeix la dificultat de trobar una explicació etimològica clara.

És molt propi del català occidental, especialment del Pallars i la Ribagorça.

l'Arguiler - Gerri de la Sal (Pallars Sobirà, PS) Barranc de l'Arguiler - Ancs (Gerri de la Sal) / Pont de l'Arguiler - Ancs (Gerri de la Sal) / Font de les Arguiles (Pessonada) (PJ).

artic

Masculinització d' "artiga", tros de terra on s'han arrabassat mates i bosc per tal de conrear-lo, d'origen pre-romà. La variant "artic" no apareix a l'Alc.Moll.

Molt viu al Pallars, Ribagorça, Cerdanya i Alt Urgell.

Artics de Josa - Alt Urgell, Artics de Sant Miquel - Estac (Soriguera) (PS), les Artics - Sarroca de Bellera (PJ), les Artics - Corroncui (el Pont de Suert), els Artics - Llessui (PS), Artic del Jan - Pinyana (el Pont de Suert).

baürta

Brossa, plantes de bosc baix. Segons Joan Coromines, es tracta d'una mena de boscos, sobretot de ribera, on predominen arbres blancs, i el considera un possible derivat de "besurt", mot d'origen pre-romà. Masclans identifica el besurt amb la moixera de guilla (*Sorbus aucuparia*) a l'Alta Ribagorça.

Mot propi del Pallars i de l'Alta Ribagorça.

les Baürtes- Hortonedà (Pallars Jussà, PJ).

Baurta d'Aigüestortes- Bof (Alta Ribagorça, AR).

bedre

Segons Pep Coll, camp que no es cultiva i que es deixa per a pastura (PS). Joan Coromines el descriu com a devesa en un pendent cobert d'arbres, amb possible parentiu amb el basc "berho". "bedro" apareix a l'est del Roncal. Mot d'origen desconegut.

El trobem al Pallars i a la Ribagorça.

Serrat del Bedre - Envall-(la Torre de Cabdella) (PJ), lo Bedre - Enviny (Sort) (PS), lo Bedre - Llavorsí (PS), els Bedris - Llessui (Espot) (PS).

boixeguer

Camp de boixos, col·lectiu de boix. BUXUS> boix (*Buxus sempervirens*). Al Berguedà hi ha el col·lectiu "boixeder".

Propi del Pallars i de la Ribagorça.

el Boixiguer - Sarroca de Bellera (PJ), Serrat de les Boixegueres - el Pont de Claverol (PJ), el Boixeguer - Corroncui (el Pont de Suert).

carant

Corrent d'aigua pendent en terreny rocós, o el llit sec d'aquest corrent, i, de vegades, salt d'aigua a l'Alt Urgell, definicions de Joan Coromines, que ha estudiat a fons aquest nom i el registra com a mot viu. D'origen pre-romà.

Freqüent al nord-oest de Catalunya, Pallars i Ribagorça.

Llau del Carant Xic - Gurg de la Conca (Trempl) (PJ), Barranc de les Carants - Roca del Carant - Torallola (el Pont de Claverol) (PJ), Barranc dels Escarants - Peranera (el Pont de Suert) (AR).

enraïador

El que construeix raïes per al transport de la fusta o el raier que fa anar les bigues soles corrent avall quan les barranquegen per enraïar-les, segons Alc.Moll. Joan Coromines diu que "l'Enraïador" és el nom del paratge de la Noguera Pallaresa, prop de Llavorsí, on els raïers de Vallferrera formaven els raïes. Procedeix de RADIU> raï, en català antic raig, pronunciat "raï" en aquesta zona, com "pui", "roi", ja esmentats.

Paraula pròpia de la zona dels rius on era habitual aquest transport: Noguera Ribagorçana, Noguera Pallaresa i Segre.

Torrent de l'Enraïador - afluent del Segre, a la divisòria dels termes de Noves de Segre i el Pla de Sant Tirs (Alt Urgell).

faringoler

Boixerola (Aretostaphylos uva-ursi). Segons Joan Coromines es tracta de les "farinoles", fruit farinós, mena de cireretes de pastor, d'on prové el nom.

Mot que trobem al Pallars i a l'Alta Ribagorça.

Aubaga dels Faringolers - Cuberes (Gerri de la Sal) (PS), Bosc dels Faringolers - Arcalís (Soriguera) (PS).

forcat

Adjectiu substantivat, que significa confluència de barrancs. A la toponímia apareixen també les variants: forcall, forcallet i forcant.

Propi del Pallars, però també es troba a la Ribagorça. Joan Coromines esmenta també el Maestrat; recordem el poble de Forcall, a la comarca dels Ports, situat a la unió de dos rius.

lo Forcat - Trempl (PJ), el Forcall - Sarroca de Bellera (PJ),
el Forcallet - Sort (PS), Forcant des Llaus - Gerri de la Sal (PS).

gargalla

Pinassa (Pinus nigra). Col·lectiu: gargallar. Segons Joan Coromines, és un nom d'origen incert, segurament pre-romà.

Viu al Pallars (sobretot a la Conca de Trempl), a la Ribagorça i a l'Alt Urgell.

Gargallar de Xollina - Orcau (Isona) (PJ), la Gargalla - el Pont de Claverol (PJ), Serrat del Gargallar - Rivert (el Pont de Claverol) (PJ), Aubaga de la Gargalla - Abella de la Conca (PJ), Gargallar de Martineu - Gavet de la Conca (PJ), la Gargalleda - Bretui (Gerri de la Sal) (PS).

gavernera

Gavarrera (Rosa canina), amb moltes variants, des de gavarrera al català oriental, garravera en català septentrional, fins a gavernera, al català occidental.

Propi del Pallars, Alt Urgell, Andorra ... Mot d'origen pre-romà.

Llau de la Gavenera - Pessonada (el Pont de Claverol) (PJ), Solana de la Gavenera - Pessonada (el Pont de Claverol) (PJ), Serrat de la Gavenera - el Pont de Claverol (PJ), Barranc de la Gavenera - Covet (Isona) (PJ).

grasa

De GRADUS > grada, escalinata. Costa, rost d'un camí de pedra (Senterada), segons Alc.Moll, definició que s'acosta a la realitat, ja que sempre sol ser un camí de grau per terreny abrupte. El pas -D-> -Z- és normal en català després de la tònica. Joan Coromines només l'esmenta al Maestrat: "les Grases", dreuera a Morella. Constatem també "els Grasons", grauet a les muntanyes de Prades. "Grasa" en occità antic.

Present a la toponímia del Pallars Jussà

Solana d'Esgrases - Hortonedà (el Pont de Claverol) (PJ), les Grases - Herba-savina (el Pont de Claverol) pas al cingle, a N del poble Llau de la Grasa - al Boumort (Alt Urgell), les Esgrases - a la Pobla de Segur, escales que comuniquen la plaça del Pou amb la plaça de la Pedrera (PJ).

hedra

Heura (Hedera helix). Forma etimològicament més acostada a la paraula llatina.

Estesa per la zona nord-oest del Principat, des de la Noguera cap al Pallars, Alta Ribagorça, Alt Urgell i Andorra. També és habitual al País Valencià.

Font de l'Hedra - Vilanova de Meià (Noguera), Picó de l'Hedra - Montsec d'Ares, Àger (Noguera), Roca de l'Hedra - Senterada (PJ).

junc

De JUNCUS > jonc. En aquest cas, la U breu llatina que ha passat a [o] tancada en català oriental dóna [ú] en català occidental. La distribució del mot ha estat estudiada per Joan Veny.

Propi del català occidental, des de l'Ebre fins al Pirineu. Segons Joan Coromines, també el sentim a Olius (Solsonès) i a Cerdanya.

Llau dels Juncs - Orcau (Isona) (PJ), Barranc del Juncar - Talarn (PJ), Font dels Juncs - Mata-solana (Gavet de la Conca) (PJ), els Juncars - Peramola (Alt Urgell).

Recordem que la "jonça" (Aphyllantes monspeliensis) és també la "junça" en aquesta zona: Llau de la Junça - Envall (la Torre de Cabdella) (PJ).

llenasca

Llosa gran. També penya, roca espadada. De "llena", llosa, mot usat només en toponímia, de probable origen pre-romà, estès una mica per tot el Principat, com remarca Joan Coromines.

Present al Pallars, Alta Ribagorça i Alt Urgell,

Roc de Llenasca - el Pont de Claverol (PJ).

ordiga

URTICA > ortiga (*Urtica* sp.) La forma "ordiga" és un testimoni del substrat bascoide, segons Joan Veny. Francesc Masclans registra la variant "Xordiga" a la Ribagorça.

Corrent al Pirineu i pre-Pirineu occidentals, amb algun exemple en la toponímia del Solsonès.

Pletiu de les Ordigues - Montardit (Sort) (PS), l'Ordigal - Espot (PS),

Canal de l'Ordiguer - serra de Cadí, Estana (Martinet) (Cerdanya), Coll d'Ordigues - serra de Busa (Navès) (Solsonès).

raspa

Vessant de muntanya molt alterosa, amb espadats i cantells de roca viva, segons Alc.Moll. Joan Coromines recull la paraula a l'Alta Ribagorça com a pendent molt alt que no és glevat, i li dona un probable origen germànic.

Pròpia del Pallars i de la Ribagorça

Raspes del Castell - la Torre de Cabdells (PJ), Raspes de Cell Negre - Sarroca de Bellera (PJ), les Raspes - Sort (PS), Raspes de Llauna - Espot (PS), Raspes Roies - Taüll (AR), Raspes de Corronco - Durro (AR).

seix

Serrat allargat, ample i pelat, anomenat "sas" al Segrià i a la Llitera. Derivat de "sasso-", és un mot d'origen pre-romà. Ha estat estudiat per Joan Coromines. En la toponímia apareix també amb les variants : seixol, seixot i seixell, sovint en plural i de vegades sense article.

Mot propi del català nord-occidental, especialment al Pallars Jussà (Conca de Tremp) i a la Terreta (Alta Ribagorça) : los Seixos - Salàs de Pallars (PJ), lo Seixol - Fígols de la Conca (PJ), els Seixots - Tremp (PJ), Seixells - Salas de Pallars (PJ), Seixols - Palau de Noguera (Tremp) (PJ), lo Seix - Sapeira, a la Terreta (AR).

D'aquest divuit noms, exemplificats en la toponímia, agafats una mica a l'atzar entre molts d'altres topònims també interessants, ens adonem que gairebé la meitat són pre-romans o bé tenen un origen remot. Això demostra el tresor lingüístic que ofereix el català nord-occidental, especialment el de veïnatge pirinenc. Ben segur que molts dels trets dialectals i mots arcaics conservats encara en el parlar dels habitants d'aquestes terres són justament els que apareixen, i quedaran, en la toponímia. Per això és urgent de dur a terme reculls de noms de lloc en aquesta zona, tan faltada d'aquestes monografies que unirien l'interès toponomàstic a l'interès dialectològic. Crec, a més, que l'escriptura, i la transcripció fonètica quan calgui, dels topònims recollits haurien de ser fidels a les característiques dialectals de la comarca, sense modificar-los cap a un català estàndard.

És evident, doncs, que a través de la toponímia, aprenem el dialecte, i a través del dialecte, interpretem la toponímia.

Bibliografia consultada :

Alcover, A. F. de B. Moll - *Diccionari Català-Valencià-Balear*. Ed. Moll, Palma de Mallorca, 1980.

Coll, Pep - *El parlar del Pallars*. Empúries. Barcelona, 1991

- Corominas, Joan - *Tópica Hespérica*. Editorial Gredos. Madrid, 1972
- Coromines, Joan - *Estudis de topònim catalana*. Ed. Barcino. Barcelona, 1970
- Coromines, Joan - "El parlar de Cardós i Vall Ferrera" in *Entre dos llenguatges*, II. Ed. Curial. Barcelona, 1976
- Coromines, Joan - *Diccionari Etimologic i Complementari de la llengua catalana*. Ed. Curial. Barcelona, 1980-1991
- Coromines, Joan - *Onomasticom Cataloniae*, vol. II. Ed. Curial i La Caixa. Barcelona, 1994
- Masclans, Francesc - *Els noms de les plantes als Països Catalans*. Ed. Montblanc-Martín i Centre Excursionista de Catalunya. Granollers-Barcelona, 1981
- Veny, Joan - *Els parlars catalans*. Ed. Moll. Palma de Mallorca, 1982
- Veny, Joan - *Introducció a la dialectologia catalana*. Enciclopèdia Catalana. Barcelona, 1985

Intervenció de Joan Vallès :

La comunicant ha esmentat, entre els 18 topònims que ha citat, diversos noms de plantes. Com que finalment s'ha demanat si els noms que ha donat són o no vius en l'actualitat, puc dir-li que sí (tant gaverner com farigoler, hedra, ordiga ...) a partir de la informació que A. Agelet, que actualment fa una tesi doctoral sobre etnobotànica pallaresa, ha recollit recentment.